

ΚΛΕΑΝΘΟΥΣ, ΠΡΟΣ ΑΡΙΣΤΑΡΧΟΝ
(ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, Βίοι, VII, 174)

Μαρία ΠΡΩΤΟΠΑΠΑ-ΜΑΡΝΕΛΗ

Ακαδημία Αθηνών, Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας, Αναγνω-
στοπούλου 14, 106 73, Αθήνα, τηλ. 210 36 00 140
e-mail: marproto@academyofathens.gr

Π Ε Ρ Ι Λ Η Ψ Η

Η πραγματεία του στωικού φιλόσοφου Κλεάνθη, *Προς Αρίσταρχον*, μας παρακινεί να ερευνήσουμε τα αίτια της συγγραφής αυτού του εχθρικού έργου εκ μέρους του στωικού σοφού, εναντίον του σύγχρονου του αστρονόμου, Αρίσταρχου από τη Σάμο, που, όπως είναι γνωστό, δίδασκε ότι η γη κινείται γύρω από τον Ήλιο. Από την πραγματεία αυτή δε σώζεται παρά ο τίτλος. Όμως σχετικά με το έργο αντλούμε πληροφορίες από τον Πλούταρχο, ο οποίος στο έργο του, *Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της σελήνης* (§ 923 Α), μας πληροφορεί ότι ο Κλεάνθης έφτασε στο σημείο να προτείνει στους Αθηναίους την καταδίκη του Αρίσταρχου, με τη δικαιολογία ότι ο Σάμιος αστρονόμος κινούσε την Εστία των θεών και των ανθρώπων. Η ανακοίνωσή μας (α) θα τοποθετήσει τους δύο άνδρες στο περιβάλλον της Αθήνας του 3^{ου} π.Χ. αι., (β) θα αναπτύξει τους λόγους για τους οποίους ο στωικός φιλόσοφος εναντιώθηκε προς τον Αρίσταρχο σε σημείο ώστε να ζητήσει την καταδίκη του από το δικαστήριο, (γ) στην στωική κοσμολογία. Τέλος, η ανακοίνωση αυτή προτείνει μία απάντηση στο ερώτημα της έντονης αντίδρασης του Κλεάνθη ενάντια στη θεωρία του Αρίσταρχου περί της κινήσεως της γης.

Από τα γραπτά του στωικού Κλεάνθη, όπως αυτά καταγράφονται στον κατάλογο του Διογένους Λαερτίου¹, ξεχωρίζουμε για τη σημερινή ανακοίνωση την πραγματεία του με τίτλο: *Προς Αρίσταρχον* (δηλαδή

---

¹. ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, (εφεξής Δ.Λ.), *Βίοι φιλοσόφων*, VII, 174.

εναντίον του Αρίσταρχου). Οι μελετητές των χωρίων των Στωικών² υποθέτουν ότι η εισαγωγή του κειμένου αυτού, από το οποίο έχει διασωθεί μόνον ο τίτλος, θα είχε ως εξής: «Οι Έλληνες θα πρέπει να υποβάλουν τον Αρίσταρχο τον Σάμιο σε δίκη επί ασεβεία, διότι προσπαθεί να κινήσει την Εστία του κόσμου (τη γη)»³. Η συγκεκριμένη κατηγορία, έχει διασωθεί από τον Πλούταρχο, στο έργο του *Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της σελήνης*. Ο Πλούταρχος αναφέρει στη συνέχεια: «Μόνο φίλε, πρόσεξε μη μας εμπλέξεις σε κατηγορία επί ασεβεία, όπως άλλοτε ο Κλεάνθης ενόμιζε ότι έπρεπε να κάνει με τον Αρίσταρχο τον Σάμιο, και προσκάλεσε γι' αυτό όλους τους Έλληνες, διότι αυτός (ο Αρίσταρχος) κινούσε του κόσμου την Εστία, όταν προσπαθούσε ο άνθρωπος να διασώσει την ερμηνεία των διαφόρων φαινομένων, και δίδασκε ότι ο Ουρανός μένει ακίνητος, ενώ η Γη κινείται κατά λοξό κύκλο και συγχρόνως γύρω από τον άξονά της».

Για να ερμηνεύσουμε αυτή τη στάση του Κλεάνθη εναντίον του Αρίσταρχου, πρώτα θα τοποθετήσουμε τους δύο άνδρες στο χώρο και στο χρόνο που συναντήθηκαν. Στη συνέχεια θα αναπτύξουμε τους λόγους για τους οποίους ο στωικός φιλόσοφος εναντιώθηκε προς τον Αρίσταρχο σε σημείο ώστε να ζητήσει την καταδίκη του από το δικαστήριο· τέλος θα προσπαθήσουμε να ερμηνεύσουμε την εχθρική αυτή στάση του Κλεάνθη, παράλληλα όμως θα τονίσουμε τη συμβολή της θεωρίας του πρωτοπόρου μαθηματικού και αστρονόμου στην πρόοδο των φυσικών επιστημών.

Όπως γνωρίζουμε, η Αθήνα του 3^{ου} αι. π.Χ., μ' άλλα λόγια η Αθήνα των ελληνιστικών χρόνων, είχε χάσει την πολιτική μορφή της πόλης-κράτους και περιοριζόταν στον ρόλο της επαρχιακής πρωτεύουσας⁴. Εξακολουθούσε παρ' όλ' αυτά, να διατηρεί επάξια τον τίτλο της ως πνευματικής κοιτίδας του κόσμου, και να δέχεται στους κόλπους της ανθρώπους από όλα τα μέρη, προκειμένου να τους ανοίξει τις πύλες της γνώσης. Απόδειξη του γεγονότος αυτού είναι η δημιουργία πλήθους νέων φιλοσοφικών σχολών, με αποκορύφωμα τους Σκεπτικούς, τους Επικούρειους και τους Στωικούς. Οι τελευταίοι μάλιστα δημιούργησαν ένα τόσο μεγάλο ρεύμα, ώστε η Σχολή τους να ακμάζει και εκτός του ελλαδικού χώρου, επί έξι περίπου αιώνες.

Οι δύο άνδρες λοιπόν συναντήθηκαν στην Αθήνα, προφανώς όταν ο

². FESTA, N., *I frammenti degli stoici antichi* I/II, Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1971, σ. 140, σημ. 1 α).

³. S.V.F., I, 500 (=PLUT., *De facie in orbe lunae*, p. 923 A).

⁴. DERENNE, E., *Les procès d'impieété intentés aux philosophes à Athènes au Vème et au IVème siècles avant J.-C.*, Liège, 1930, σ. 215.

Κλεάνθης είχε πλέον διαδεχθεί τον Ζήνωνα και είχε αναλάβει τη διεύθυνση της Στοάς. Πιθανές χρονολογίες για τη γέννηση και τον θάνατο του Κλεάνθη τον τοποθετούν μεταξύ του 312 π.Χ. και του 232 π.Χ. ενώ το 262 π.Χ. εικάζεται ότι ανέλαβε τη διεύθυνση της Σχολής. Για τον Αρίσταρχο τα πράγματα είναι πιο συγκεχυμένα. Δεν υπάρχουν σαφείς πληροφορίες για τη χρονολογία γέννησης και θανάτου του ούτε και για τη χρονολογία άφιξής του στην Αθήνα, και, όπως θα δούμε αργότερα, στην Αίγυπτο. Μια πιθανή χρονολογία γέννησης, κατά τον Heath⁵, είναι το 310 π.Χ., και θανάτου, το 230 π.Χ. Το γεγονός ότι οι δύο άνδρες συναντήθηκαν είναι αναμφίβολο. Από την γαλλική έκδοση του 1810, του μοναδικού σωζόμενου έργου του Αρίσταρχου, υπό του Κόμητος Fortia d'Urban⁶, με τον τίτλο: *Ιστορία του Αρίσταρχου του Σάμιου, ακολουθούμενη από τη μετάφραση του έργου του Περί μεγεθών και αποστημάτων Ηλίου και Σελήνης*, έχουμε, σύμφωνα με τον συγγραφέα, δύο θετικές χρονολογίες (το 280 π.Χ., όταν ο Αρίσταρχος παρατήρησε το θερινό ηλιοστάσιο)· και το 264 π.Χ., κατά τον Fabricius, ή το 256 π.Χ., κατά τον συγγραφέα, που, όπως ο ίδιος αναφέρει θα το δούμε στη συνέχεια αυτού του έργου, ο Κλεάνθης από την Άσσο διαδέχθηκε τον Ζήνωνα, και κατηγόρησε τον Αρίσταρχο για ασέβεια. Πάντως, μεταξύ των ετών 264 π.Χ. και 256 π.Χ., ο Αρίσταρχος πρέπει να συναντήθηκε από τον Κλεάνθη.

Η αντίθεση του Κλεάνθη, που έφτασε στα όρια της υπερβολής απέναντι την υπόθεση του Αρίσταρχου περί της κινήσεως της γης γύρω από τον ήλιο και συγχρόνως γύρω από τον άξονά της, είναι δύσκολο να γίνει κατανοητή· ιδιαίτερα αν λάβουμε υπ' όψη ότι η Αθήνα θεωρείτο ως ο πλέον κατάλληλος χώρος για την ανταλλαγή ιδεών και την προαγωγή των επιστημών. Εδώ όμως θα πρέπει να αναφερθούμε στην περί του κόσμου διδασκαλία των Στωικών, και ιδιαίτερα του Κλεάνθη, προκειμένου να

⁵. HEATH, Sr Thomas, *Aristarchus of Samos, the ancient Copernicus*, At the Clarendon Press, Oxford, 1959, part II, σ. 299. Ο FESTA, *ένθ' αν.*, σ. 139, τον τοποθετεί μεταξύ του 320-250 π.Χ. Ο WALL, Byron Emerson, *Anatomy of a Precursor*, *Studies in the History and Philosophy of Science*, vol. 6, 1975, σσ. 201-228, ιδιαίτ. σ. 215, τον τοποθετεί μεταξύ του 359-210 π.Χ. Ο Ε. ΣΤΑΜΑΤΗΣ, *Αριστάρχου Σαμίου, Περί μεγεθών και αποστημάτων ηλίου και σελήνης*, Αθήνα, 1980, τον τοποθετεί μεταξύ 320-250 π. Χ. ή, ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Η διδασκαλία του Αριστάρχου του Σαμίου, Άρθρα-Ομιλίες*, Αθήνα, 1974, σ. 37, μεταξύ του 310-230 π.Χ.

⁶. Fxxx M. de (η έκδοση που υπάρχει στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη δεν αναφέρει τα πλήρη στοιχεία του συγγραφέως. Επειδή συμβουλευτήκαμε το συγκεκριμένο αντίγραφο, παραθέτουμε ακριβώς τα στοιχεία, όπως αυτά εμφανίζονται στο βιβλίο, γνωρίζοντας ότι ο συγγραφέας του είναι ο Κόμης Fortia de Urban), *Histoire d'Aristarque de Samos*, chez Mme Veuve Diminil-Lesueur, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1810, σ. 170.

δικαιολογήσουμε, πιθανώς, την αντίδρασή του αυτή. Όπως είναι γνωστό, οι Στωικοί είναι εκείνοι που αναβιώνουν την αλληγορική ερμηνεία των μύθων και των ποιημάτων⁷, μετά τον Θεαγόνη τον Ρηγίνο, ο οποίος πρώτος προσπάθησε τον 6^ο π.Χ. αι. να ερμηνεύσει αλληγορικά τον Όμηρο. Ο κατ' εξοχήν εισηγητής της αλληγορικής ερμηνείας είναι ο Κλεάνθης, ενώ στη συνέχεια ο Χρύσιππος συστηματοποίησε αυτή τη μέθοδο. Έτσι μέσα από τους μύθους τους σχετικούς με τους θεούς, ο φιλόσοφος, προσπαθούσε να εξηγήσει και να βάλει σε τάξη όχι πλέον τη ζωή των θεών αλλά τη ζωή των ανθρώπων. Και ο ουρανός αποτελούσε γι' αυτόν το θέατρο των επιστημονικών του εξερευνήσεων⁸. Ο Κλεάνθης αν και βραδύνους και υπερβολικά αργός στις κινήσεις⁹, δεν έπαυε να παρατηρεί τα ουράνια φαινόμενα, να σημειώνει κάθε τι που του φαινόταν ενδιαφέρον να παρακολουθεί με δίψα και πείσμα τα μαθήματα του Ζήνωνα, ούτως ώστε ο Ζήνων δικαιολογημένα ν' αναγνωρίσει σ' αυτόν έναν πραγματικά αφοσιωμένο μαθητή και στη συνέχεια έναν επάξιο συνεχιστή της Σχολής και διάδοχο του¹⁰. Από την άλλη πλευρά ο Αρίσταρχος, όταν έφτασε στην Αθήνα από τη Σάμο, εντάχθηκε στη Σχολή του Αριστοτέλη, όταν μετά τον Θεόφραστο, είχε αναλάβει Σχολάρχης ο Στράτων ο Λαμψακινός, το 288 π.Χ. ή 287 π.Χ. Στην Αθήνα έκανε ο Αρίσταρχος τις μελέτες του σχετικά με το θερινό ηλιοστάσιο, την εφεύρεση της συσκευής για τη μέτρηση του ύψους του ηλίου από τον ορίζοντα ανά πάσα στιγμή της ημέρας (πιθανόν κοίλο ημισφαιρικό γνώμονα). Η συσκευή αυτή ονομάζεται σκάφη. Ο Αέτιος¹¹ μάλιστα, αναφέρει ότι ο Αρίσταρχος έχει γράψει επίσης πραγματείες, περί εκλείψεων, περί οράσεως και περί χρωμάτων (όπως και ο δάσκαλός, Στράτων).

Η υπόθεση όμως του Αρίσταρχου περί της κινήσεως της γης γύρω από τον ήλιο, είναι εκείνη που δημιούργησε τον θόρυβο γύρω από το πρόσωπό του¹², σε σημείο ώστε χρειάστηκε, μάλλον, να διαφύγει στην Αλεξάνδρεια

⁷. Πβ. PROTOPAPAS-MARNELI, M., *La rhétorique des Stoïciens*, L'Harmattan, Paris, 2002, σσ. 101-102.

⁸. Πβ. DECHARME, P., *La critique des traditions religieuses chez les Grecs, des origines au temps de Plutarque*, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1904, σ. 333.

⁹. Δ. Λ. VII, 170.

¹⁰. Δ. Λ. VII, 174. Πβ. OGEREAU, F., *Essai sur le système philosophique des Stoïciens*, Encre marine, Paris 2002² (1885), σ. 60.

¹¹. ΑΕΤΙΙ, *Plac.*, II, 241, 5· 355 a, b· 313 b 16· 313 b 17.

¹². E. DERENNE, *ένθ' ανωτ.*, p. 215: «Μάλιστα έφτασαν στο σημείο να συγχωρήσουν τη μελέτη των αστρονομικών φαινομένων, με όλες τις επακόλουθες συνέπειες. Ο Αρίσταρχος ο Σάμιος δίδασκε ότι η γη δεν ήταν θεά καθισμένη ακίνητη στο κέντρο του κόσμου, αλλά ότι ήταν μάζα, η οποία, όπως και οι άλλοι πλανήτες πραγματοποιούσε λοξή περιφορά γύρω

προκειμένου ν' αποφύγει την καταδίκη¹³. Οι καταδίκες των φιλοσόφων λίγο πριν την εποχή αυτή, ήταν ευρέως γνωστές. Προς το τέλος του 4^{ου} αι., κάποιοι «ένθερμοι πατριώτες» έλαβαν μέτρα εναντίον των φιλοσόφων που θεωρούσαν ανεπιθύμητους. Ένας κάποιος Σοφοκλής, γιος του Αμφικλείδη, από το Δήμο του Σουνίου, πρότεινε, και ψηφίστηκε νόμος, σύμφωνα με τον οποίο απαγορευόταν στους φιλοσόφους με ποινή θανάτου, να διατηρούν Σχολή στην Αθήνα, εάν πρώτα δεν είχαν πάρει άδεια και από τη Βουλή και από την εκκλησία του Δήμου. Αυτό σηματοδοτούσε την εξορία όλων των φιλοσόφων. Η ταχεία μεταστροφή της κοινής γνώμης, όμως, εναντίον της υπερβολής αυτού του νόμου, προήλθε από την καταγγελία του Περιπατητικού Φίλωνα, ο οποίος, αφού κάλεσε σε δίκη τον Σοφοκλή για παρανομία, πέτυχε την κατάργησή του¹⁴. Άλλωστε η εισαγωγή πλέον, μετά τις εκστρατείες του Μ. Αλεξάνδρου, νέων θεοτήτων στο ελληνικό πάνθεον, με αποκορύφωμα τη λατρεία της θεάς Τύχης, και με παράλληλη αύξηση της αθεΐας, δεν συμβάδιζε με την αυστηρότητα περί της ύπαρξης των θεών. Μια γενικευμένη δυσπιστία, η οποία κυριαρχούσε στις καρδιές των «προδομένων» από την πολιτική κατάσταση πολιτών, δε θα μπορούσε να μην κλονίσει και το θρησκευτικό τους αίσθημα. Παλαιότερα, οι καινοτόμες θεωρίες των αστρονόμων τάρασσαν το αίσθημα της ευσέβειας των Αθηναίων. Δεν ήταν όμως μέσα στις συνήθειές τους η απαγόρευση της διδασκαλίας¹⁵. Παρ' όλ' αυτά, έγκλημα ασέβειας υπάρχει από τη στιγμή που προσδίδεται στα ουράνια φαινόμενα τέτοια μορφή διδασκαλίας, η οποία να διαταράσσει ριζικά την ύπαρξη των προγονικών θεών. Ο Πλούταρχος αναφέρει χαρακτηριστικά: «Πρέπει να δεχόμαστε τους θεούς και να τους αφήνουμε όπως ο καθένας, σύμφωνα με το νόμο και το έθιμο, είναι διατεθειμένος να αντιλαμβάνεται»¹⁶.

«Ήδη από τις έρευνες του 5^{ου} και 4^{ου} αι., είχε θεμελιωθεί ως επιστημονικό δεδομένο η ιδέα ότι ο κόσμος που περιβάλλει τους ανθρώπους είναι ένας κόσμος τάξης, νόμων και κανόνων. Ήδη είχαν

από τον ήλιο. Ο στωικός Κλεάνθης, που έγραψε μάλιστα πραγματεία *Κατά Αριστάρχου*, ζήτησε οι Έλληνες να κατηγορήσουν τον Σάμιο Αστρονόμο για ασέβεια. Όμως κανείς δεν έδωσε την συγκατάθεσή του σ' αυτό το εγχείρημα. Ο καιρός του Αναξαγόρα είχε πλέον παρέλθει. Μια κατηγορία τέτοιου είδους, δεν είχε πλέον καμμία τύχη πραγματοποίησης» (μτφρ. της συγγραφέως).

¹³. Ε. ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, *Περί μεγεθών και αποστημάτων Ηλίου και Σελήνης του Αριστάρχου του Σαμίου*, Αθήνα, 2001, σ.13.

¹⁴. Ε. DERENNE, *ένθ' αν.*, σ. 214.

¹⁵. J. RUDHARDT, La définition du délit d'impieété d'après la législation attique, *Museum Helveticum*, 17, 1960, σσ. 87-105, ιδιαίτ. σ. 102.

¹⁶. ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περί κοινών εννοιών προς Στωικούς*, 1074, 31.

θεμελιωθεί τα μαθηματικά, η αστρονομία, η βιολογία. Οι Στωικοί, όπως και ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, τις σέβονταν αυτές τις επιστήμες και, αντίθετα με τους ισχυρισμούς των συγχρόνων μας, δεν στρέφονταν κατά της επιστήμης. Είναι αλήθεια ότι ο Κλεάνθης απέρριπτε την ηλιοκεντρική θεωρία του Αρίσταρχου, για μεταφυσικούς λόγους. Το ίδιο και ο Βάκων απέρριπτε το σύστημα του Κοπέρνικου· αλλά και ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης ένιωθαν ελεύθεροι να επιλέγουν τη θεωρία που έκριναν ότι συμφωνούσε με τη φιλοσοφική αλήθεια. Όμως από τη στιγμή που παύει η διάκριση μεταξύ δύο κόσμων –μεταξύ Ιδεών και φαινομένων ή μεταξύ σφαιρών πάνω και κάτω από τη σελήνη-, η τάξη και η αναγκαιότητα είναι πράγματα που θα πρέπει να εξηγηθούν από την αρχή»¹⁷.

Πιθανότατα λοιπόν ο Κλεάνθης βασίστηκε σ' αυτή την αρχή. Η αντίδρασή του όμως, δεν πρέπει να είχε κίνητρα μόνο θεολογικά. Με βοηθό την παρατήρηση και τις επιστημονικές αποδείξεις της εποχής του, ο στωικός φιλόσοφος θα προσπάθησε να καταρρίψει τη θεωρία της κινήσεως της γης, ως ασεβή, ανεδαφική και ανεργμάτιστη¹⁸. Στον *Υμνο στον Δία* (*S.V.F.*, I, 537), ο φιλόσοφος από την Άσσο αναφέρει ότι «τα πάντα ελίσσονται γύρω από τη γη» (στ. 7-8). Στην ουσία δηλαδή δηλώνει ανεπιφύλακτα την άποψή του περί του γαιοκεντρικού συστήματος του κόσμου. Κατά συνέπεια, το γεγονός ότι ο Αρίσταρχος κινούσε την Εστία των Θεών και των ανθρώπων, αντιτίθετο στη θέση του Κλεάνθη περί της ακινησίας της γης, και έτσι νομιμοποιούσε την καταγγελία του φιλόσοφου. Διότι η γη, στην ουσία η Εστία, αντιπροσωπεύει για τους Στωικούς, και για τους αρχαίους γενικότερα, την ενότητα της οικογένειας και του Κράτους¹⁹. Παράλληλα είναι η συμπαγής εκείνη μάζα πάνω στην οποία κινείται το ανθρώπινο είδος, υπάρχουν τα ζώα και αναπτύσσονται τα φυτά. Μ' άλλα λόγια η Εστία είναι η βάση του κόσμου. Και ο κόσμος, αυτό το υπέροχο κόσμημα, θεωρείται για τους Στωικούς το «οικητήριον θεών και ανθρώπων»²⁰, ενώ συγχρόνως, ονομάζουν θεό, τον ίδιο τον κόσμο. Παράλληλα η γη, είναι γι' αυτούς το κέντρο του σύμπαντος, το οποίο φαντάζονται ακίνητο, και ακριβώς επειδή είναι κέντρο, πραγματοποιείται γύρω του η κίνηση των ουρανίων σφαιρών.

Σύμφωνα μάλιστα με τον Χρύσιππο, η Εστία είναι το στήριγμα και η

¹⁷. L. EDELSTEIN, *The Meaning of Stoicism*, (μτφρ. Ρ. Μπέρκνερ), Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2002, σσ. 54-55.

¹⁸. Πβ. FESTA, Ν., *ένθ' αν.*, σ. 140.

¹⁹. Πβ. DECHARME, Ρ., *ένθ' αν.*, σσ. 340-344 και FESTA, Ν., *αυτόθι*.

²⁰. *S.V.F.*, II, 528.

βάση της γης (πάντων υπέρεισμα²¹) και υπό την ιδιότητά της αυτή, παραμένει ακίνητη. Στο σημείο αυτό η στωική θεωρία για την Εστία, έρχεται να ενωθεί με την πλατωνική, μέσα από τον *Φαίδρο* (246e-347a): «Ο μεγάλος λοιπόν άρχοντας στον ουρανό, ο Ζευς, οδηγώντας το φτερωτό του άρμα, πορεύεται πρώτος, τα βάζει όλα σε τάξη και όλα τα φροντίζει και τον ακολουθεί στρατιά από θεούς και δαίμονες παρατεταγμένη σε ένδεκα μέρη· γιατί η Εστία μένει μονάχη στον οίκο των θεών»²². Μάλιστα, σύμφωνα με τον μύθο, ο Κρόνος, φοβούμενος μήπως τα παιδιά του, του πάρουν την εξουσία, άρχισε να καταπίνει το ένα μετά το άλλο, όμως, προκειμένου να επιφέρει σύγχυση και αναταραχή, καταβρόχθισε πρώτη την Εστία. Στη συνέχεια, όταν η Μήτις με δόλο του έδωσε φάρμακο, προκειμένου να βγάλει τα παιδιά που καταβρόχθισε, η πρώτη θεά που βγήκε από το στόμα του, ήταν η Εστία. Διότι η απουσία της επιφέρει αναταραχή, ανισορροπία, κακοδοϊκήση και ανασφάλεια στον κόσμο των θεών και των ανθρώπων, ακριβώς επειδή είναι το αδιασάλευτο στήριγμα του κόσμου· ενώ η επανεμφάνισή της σηματοδοτεί την επανεμφάνιση της τάξης, της ισορροπίας και της σταθερότητας.

Η θεωρία των Στωικών είναι απόλυτα φυσιοκρατική. Βασίστηκε πάνω και πέρα από κάθε άλλη, στην παρατήρηση των φυσικών φαινομένων. Ο κόσμος γι' αυτούς, αποτελείται από δύο αρχές: το *ποιούν* και το *πάσχον*. Το *πάσχον* είναι η «άποιος» ύλη, το *ποιούν* είναι ο λόγος, η λογική που υπάρχει σ' αυτήν, η οποία ταυτίζεται με τον θεό²³. Διότι ο θεός, ο Δίας, ο οποίος είναι παντοτινός, δημιουργεί τα πάντα *δια* μέσου της ύλης. Αυτή είναι η γνώμη των περισσότερων Στωικών, και βέβαια, και του Κλεάνθη. Ο θεός, με την κίνησή του, διαπερνά την ύλη και της δίνει ζωή. Ως πρώτο αίτιο δημιουργίας οι Στωικοί όρισαν το *κινούν*, αναφέρει ο Αέτιος²⁴. Και οι Στωικοί ονομάζουν θεό το αίτιο της δημιουργίας. Ο Κλεάνθης ονομάζει τον Ήλιο ηγεμονικό του κόσμου (Δ.Λ. VII, 139) αποδίδει στον ήλιο μια ξεχωριστή θέση²⁵, τον ονομάζει *δαδούχο*, τον παρομοιάζει δηλαδή με τον Δία ο οποίος κρατάει τον κεραυνό, ενώ παράλληλα ορίζει τον ήλιο ως το

²¹. *S.V.F.*, II, 555.

²². ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, I. N., *Πλάτωνος, Φαίδρος, Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο με σχόλια*, Αθήναι, 1971³, σ. 453.

²³. Δ. Λ. VII, 134.

²⁴. *S.V.F.*, II, 339.

²⁵. EUSEB., *Praep. Ev.*, XV, 15, 7: «Άρεσε στον Κλεάνθη να ονομάζει τον Ήλιο ηγεμονικό του κόσμου, διότι είναι (ο Ήλιος) το μεγαλύτερο των άστρων και συνέβαλλε τα πλείστα στη διακυβέρνηση του κόσμου».

ηγεμονικό του κόσμου²⁶. Κατά συνέπεια, ο ήλιος, ως ηγεμονικό, ως λόγος, ως *ποιούν* κινείται²⁷, σύμφωνα με τη στωική θεωρία περί δημιουργίας.

Ως εκ τούτου η θεωρία του Αρίσταρχου περί της κινήσεως της γης γύρω από τον ακίνητο ήλιο, όχι μόνο κατέρριπτε τις προϋπάρχουσες θεωρίες περί της ακινησίας της γης, αλλά ανέτρεπε εντελώς τη θεωρία των Στωικών περί κόσμου, δηλαδή το φυσικό μέρος της φιλοσοφίας τους, και κατ' επέκταση, όλη τη στωική φιλοσοφία. Αρκεί να σκεφθούμε ότι οι Στωικοί δίδασκαν ότι η φιλοσοφία τους είναι σύστημα, αποτελούμενο από τρία μέρη: φυσική, λογική και ηθική και ότι αυτά τα τρία μέρη συνιστούν αδιαίρετο σύνολο²⁸. Η τόσο υπερβολική λοιπόν αντίδραση του Κλεάνθη είναι, σύμφωνα με τα παραπάνω, απόλυτα δικαιολογημένη. Το δριμύ κατηγορώ του φιλοσόφου από την Άσσο, δεν είναι κατηγορώ επιστημονικής αντίρρησης αλλά φιλοσοφικής απόγνωσης.

Ο Αρίσταρχος παρέμεινε αποστασιοποιημένος από φιλοσοφικές ανιχνεύσεις. Ως σύγχρονος παρατηρητής και μελετητής της κινήσεως των ουρανίων σωμάτων, κατέληξε σε πορίσματα εντελώς πρωτοπόρα για την εποχή του. Ο Αρχιμήδης, προσπαθεί στο έργο του Ψαμμίτης²⁹, να ανατρέψει τη θεωρία του Αρίσταρχου περί κινήσεως της γης, κάνοντας μάλιστα πλήθος από υπολογισμούς ώστε να αποδείξει την ορθότητα της θεωρίας περί της κινήσεως του ηλίου. Το ίδιο σταθερός στο γαιοκεντρικό σύστημα υπήρξε και ο Κλαύδιος Πτολεμαίος. Ο Αρίσταρχος όμως, παρά τον εξαναγκασμό του σε φυγή (όπως πολλοί υποστηρίζουν) από την Αθήνα προκειμένου ν' αποφύγει την καταδίκη, δεν έπαψε να μελετά και να ερευνά το σύμπαν και τα φυσικά φαινόμενα. Ως πρωτοπόρος αστρονόμος, θεωρείται ο θεμελιωτής του ηλιοκεντρικού συστήματος, «ο αρχαίος Κοπέρνικος», όπως τον ονομάζει ο Sir Thomas Heath, ο οποίος παρέδωσε τις γνώσεις του στον παραπάνω ερευνητή της Αναγέννησης. Ακόμη κι αν ο Κοπέρνικος δε μνημονεύει τον Αρίσταρχο στην πρώτη έκδοση του βιβλίου του, παρά μόνο στο χειρόγραφο πριν την έκδοση, εν τούτοις φαίνεται από το χειρόγραφο του, πως γνώριζε πολύ καλά, ότι στον Αρίσταρχο όφειλε το έναυσμα της έρευνάς του³⁰.

²⁶ S.V.F., I, 489.

²⁷ S.V.F., I, 542 (=ΜΑΚΡΟΒ., *Sat.*, I, 17, 31: «Λοξίας ... ότι εκπορεύεται τον λοξόν κύκλον από δυσμών επ' ανατολάς κινούμενος ... επειδή καθ' Ἐλικας κινείται, λοξαί γαρ εισι αὐται,...»).

²⁸ Δ. Λ. VII, 41.

²⁹ Ε. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Αρχιμήδους, Άπαντα*, Τ. Β', Έκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήναι, 1973, σσ. 180-215.

³⁰ Ο Κοπέρνικος, αναφέρεται στον Αρίσταρχο μόνο στο χειρόγραφο της μελέτης του. Στην έκδοση αναφέρει απλώς ότι δεν είναι ο πρώτος ο οποίος ενεπνεύσθη τη θεωρία του

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AETII, *De Placitis Reliquiae*, in H. DIELS, *Doxographi Graeci*, W. de Gruyter, Berlin, 1965.

ARNIM, Ab Ioannes, *Stoicorum Veterum Fragmenta.*, Teubner, Stuttgart, 1914.

ΑΡΧΙΜΗΔΟΥΣ, *Ψαμμίτης*, εις: Ε. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Αρχιμήδους, Άπαντα*, Τ. Β', Εκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήναι, 1973, σσ. 180-215.

ΔΙΟΓΕΝΟΥΣ ΛΑΕΡΤΙΟΥ, *Βίοι φιλοσόφων*, VII.

DECHARME, P., *La critique des traditions religieuses chez les Grecs, des origines au temps de Plutarque*, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1904.

DERENNE, E., *Les procès d'impiété intentés aux philosophes à Athènes au Vème et au IVème siècles avant J.-C.*, Liège, 1930.

DOVER, Kenneth James, *The Greeks and their Legacy, Prose Literature, Hisatory, Society, Tranmission, Influence*, B. Blackwell, Oxford, U.K. 1988.

Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν Ελευθερουδάκη, Αθήναι, 1927, τ. 2^{ος}, σ. 442.

EDELSTEIN, L., *The Meaning of Stoicism*, (μτφρ. Ρ. Μπέρκνερ), Θύραθεν, Θεσσαλονίκη, 2002.

EUSEBIUS, *Ecclesiastical History*, (εκδ. Kirsopp Lake), Harvard Univ. Press, Cambridge-Massachusetts, 1959, Τ. I/II.

FESTA, N., *I frammenti degli stoici antichi I/II*, Georg Olms Verlag, Hildesheim-New York, 1971¹.

M. de Fxxx (η έκδοση που υπάρχει στη Γενάδειο Βιβλιοθήκη δεν αναφέρει τα πλήρη στοιχεία του συγγραφέως. Επειδή συμβουλευτήκαμε το συγκεκριμένο αντίγραφο, παραθέτουμε ακριβώς τα στοιχεία, όπως αυτά εμφανίζονται στο βιβλίο, που όπως αναφέραμε παραπάνω έχει γραφεί από τον κόμητα Fortia d'Urban), *Histoire d'Aristarque de Samos*, chez Mme Veuve Diminil-Lesueur, Alphonse Picard et Fils, Paris, 1810.

HEATH, Sr Thomas, *Aristachus of Samos, the ancient Copernicus*, At

---

ηλιοκεντικού συστήματος, αλλά πριν απ' αυτόν είχαν ασχοληθεί με το θέμα και οι αρχαίοι. Γράφει σχετικά: «Προέβην τελευταίως εις την ανάγνωσιν και αναδίφησιν όλων των συγγραμμάτων των φιλοσόφων ... Πράγματι ανεύρον εις τον Κικέρωνα*, ότι ο Ικέτας ο Πυθαγόρειος (περί το 500 π.Χ.) επρέσβευεν, ότι η Γή κινείται ... Βραδύτερον, ευρήκα και εις τον Πλούταρχον, ότι και μερικοί άλλοι είχαν εκφράσει την αυτήν γνώμην» πβ. Ε. ΣΤΑΜΑΤΗ, *Άρθρα-Ομιλίες*, ένθ' αν., σσ. 36-37.

• ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ, *Ακαδ. Πρ.*, II, XXXIX, 123.

the Clarenton Press, Oxford, 1959, part II.

ΘΕΟΔΩΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ι. Ν., *Πλάτωνος, Φαίδρος, Εισαγωγή, αρχαίο κείμενο με σχόλια*, Αθήναι, 1971³.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΕΘΝΟΥΣ, Τ. Ε' (Αρίσταρχος).

ΚΙΚΕΡΩΝΟΣ, *Ακαδημικά. Πρότερα*, ΙΙ, 39, 123.

ΚΛΑΥΔΙΟΥ ΠΤΟΛΕΜΑΙΟΥ, *Μεγίστη Σύνταξις*, βιβλ. 7^ο.

ΚΩΣΤΑΚΗ, Δ., Η Αστρονομία εν Ελλάδι κατά τον 18^ο αι., και ο Ευγένιος Βούλγαρης, *Δελτίο Ελλ. Μαθημ. Εταιρ.*, Τ. 20^ο 1939, σσ. 156-166.

LESKY, A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, (μτφρ. Α. Τσοπανάκης), Εκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη, 1971.

ΜΕΓΑΛΗ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΓΚΥΚΛΟΠΑΙΔΕΙΑ, Τ. 5. (Αρίσταρχος).

OGEREAU, F., *Essai sur le système philosophique des Stoïciens*, Encre marine, Paris 2002² (1885), σ. 60.

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΥ, *Περί κοινών εννοιών προς Στωικούς*, Teubner, Lipsiae, 1959.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της σελήνης*, Teubner, Lipsiae, 1960.

PROTOPAPAS-MARNELI, M., *La rhétorique des Stoïciens*, L'Harmattan, Paris, 2002.

RUDHARDT, J., La définition du délit d'impiété d'après la législation attique, *Museum Helveticum*, 17, 1960, σσ. 87-105.

ΣΠΑΝΔΑΓΟΥ, Ε., *Περί μεγεθών και αποστημάτων Ηλίου και Σελήνης του Αριστάρχου του Σαμίου*, Αίθρα, Αθήνα, 2001.

ΣΤΑΜΑΤΗ, Ε., *Αριστάρχου Σαμίου, Περί μεγεθών και αποστημάτων ηλίου και σελήνης*, Αθήνα, 1980.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, Η διδασκαλία του Αριστάρχου του Σαμίου, *Άρθρα-Ομιλίες*, Αθήνα, 1974.

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ, *Αρχιμήδους, Άπαντα*, Τ. Β', Έκδ. Τ.Ε.Ε., Αθήναι, 1973.

SIMPLICII, *In Aristotelis de caelo commentaria*, (Heiberg εκδ.), G. Reimeri, Berlin, 1894.

O'SULLIVAN, L.-L., Athenian Impiety Trials, *The Classical Quarterly*, v. XLVII, 1997, σσ. 136-153.

WALL, Byron Emerson, Anatomy of a Precursor, *Studies in the History and Philosophy of Science*, vol. 6, 1975, σσ. 201-228.

**CLÉANTHE D'ASSOS, *CONTRE ARISTARQUE*
(DIOGÈNE LAËRCE, *Vies*, VII, 174)**

A B S T R A C T

Le traité de Cléanthe d'Assos, *Contre Aristarque*, nous incite à chercher les raisons de la rédaction d'un ouvrage hostile de la part du philosophe stoïcien, contre son contemporain astronome, Aristarque de Samos, qui enseignait à Athènes le mouvement de la terre autour du soleil.

De ce traité ne reste plus que le titre. Or, c'est à travers l'ouvrage de Plutarque, *De facie in orbe lunae* (923 A), que nous apprenons des détails sur le contenu de ce traité; Cléanthe, nous informe Plutarque, incitait les Athéniens d'accuser Aristarque d'impiété, puisqu'il remuait le foyer des Dieux et des hommes.

Notre communication s'appuiera: (a) sur le milieu athénien du 3ème siècle, lors de la rencontre des deux personnages ainsi que sur les témoignages déjà cités; (b) sur les raisons pour lesquelles le philosophe stoïcien s'opposa à Aristarque; (c) sur la cosmologie de la philosophie stoïcienne. En conclusion, elle se propose de donner une explication de l'hostilité de Cléanthe face à la théorie d'Aristarque concernant le mouvement de la terre.